

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 343-352.

Geliş Tarihi–Received Date: 29.11.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 15.01.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ATASÖZÜ VE DEYİMLERİN YARATILIŞ DESTANLARINDAKİ MİTİK UZANTILARI

10.53718/gttad.1397972

RABİA GÖKÇEN KAYABAŞI* - ÖMER ÇİNİ**

ÖZ

Destanlar, Türk edebiyatının başlangıcıdır. Bir milletin başından geçen hadiseleri anlatan metinlerdir. Arkaik dönemdeki destanların mitle ilişkileri bilinmektedir. Destanlar, arkaik dönemlerdeki milli ve manevi kültürümüzün hazinesidir. Siyasî, içtimâî ve kültürel değerlerimizin bir aktarıcısıdır. Destanlardaki birçok unsurun kökenini mitler oluşturmaktadır. Bu unsurlar anlam kaymasına uğramasına rağmen sözlü gelenekle günümüze kadar gelmiştir. Sözlü kültürün ve kültür aktarıcılarının konumu, atasözleri, deyimler, arkaik dönemlerde meydana gelmiş destanlar, efsaneler, mitik anlatılar ve masallar belli bir kalıp ve düzene göre aktarmada belirleyici bir rol üstlenmiştir. Günümüze ulaşmasını sağlarken kendilerine göre kodlama yaparak ürünlerin bozulmasını engellemişlerdir. Bu kodlama ile değişim, dönüşüm ve aktarım gibi önemli bir işlevi yerine getirmişlerdir. Yaratılış destanları mitolojik geçmişle, gelecek ve gelenek arasında bağlantı kurmak gibi önemli bir işleve sahiptir. Bu çalışmada, Altay Yaratılış Destanları, Yakut Yaratılış Destanları, Moğol Yaratılış Destanı, Fin-Ugor Yaratılış Destanı ve Budist Yaratılış Efsanelerinden hareketle kimi atasözleri ve deyimlerin mitik kökenleri, kozmogoni ve kozmolojiyle ilgili arkaik metinler üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Bir diğer husus ise ilk insanların yaratılmasıdır. Tanrı, insanları yaratır ve onlara ruh bulmak ister lakin Erlik ondan önce insanlara ruh verir. Destan varyantlarında geçen bazı hususlar, semavi dinlerde karşılaşılan Âdem ile Havva'nın cennetten atılma hadisesiyle benzerlikler taşımaktadır. Bu durum, atasözleri ve deyimlere yansımıştır. Metinler karşılaştırmalı olarak incelendiğinde insanlığın ve evrenin yaratılışı anlatılmaktadır. İnsanlık tarihi için bir başlangıç olan anlatılarda birçok mitik köken vardır. Atasözlerinde yılan, köpeğe, kadına, yere ve şeytana verilen konumların tesadüf olmadığı, arkaik metinler ve varyantları incelenerek tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada, hayvanlardaki içgüdüsel bazı davranışların neden kaynaklandığı da anlatılmaya çalışılmıştır. “Hayvanlardan köpeğe ve yılanın verilen bazı özellikler neden başka bir hayvana verilmemiştir?” sorusundan hareketle; yerin ve göğün oluşumu, hayvanlara verilen görevler, atasözleri ve deyimlerdeki kullanımlarına göre kaynaklar taranmıştır. Binlerce yıl öncesinde oluşmuş yaratılış destanları, bazı atasözleri ve deyimlere kaynaklık ederek sözlü olarak yayılım sağlamıştır. Zaman içerisinde anlamlar değişim geçirse de kaynakla ilişkileri açıktır. Bu çalışmanın evrenini, Bahaeddin Ögel'in Türk Mitolojisi-I adlı eserindeki yaratılış destanları ve Ömer Asım Aksoy'un “Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü-I Atasözleri Sözlüğü, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü-II Deyimler Sözlüğü”ndeki kimi atasözleri oluşturmaktadır. Bu konu üzerine müstakil olarak yapılmış bir çalışma yoktur. Bu eserlerdeki bağlamlardan hareketle bir çalışma alanı oluşturulmuştur. Atasözleri ve deyimlerdeki yılan, köpek, kadın ve şeytanın özellikleri Tanrı tarafından yapılan cezalandırma şeklinde olup yaratılış destanlarının varyant incelemeleriyle ortaya çıkmıştır. Çalışma, özde yaratılış destanlarının, genelde ise destanların Türk kültür coğrafyasında yaşayan Türk topluluklarının sözlü kültüründeki yeri ve destanların oluşumundaki kültürel unsurların önemini göstermektedir. Nitekim destanlar içerisinde aldıkları konuların genişliği itibarıyla bu durumu kanıtlamaktadırlar.

Anahtar Kelimeler: Mit, Destan, Atasözü, Deyim, Sözlü Aktarım.

* Doç. Dr. Aksaray Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Aksaray/TÜRKİYE, E-Posta: rabiagokcen@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6147-7916.

** Öğretmen, Ağrı/Diyadin, Anadolu Lisesi, Ağrı/TÜRKİYE, E-Posta: omerates6868@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2602-2446.

MYTHICAL EXTENSIONS OF PROVERBS AND IDIOMS IN CREATION EPICS

ABSTRACT

Epics are the beginning of Turkish literature. These are texts that describe the events that a nation has experienced. The relationship between epics and myths in the Archaic period is known. Epics are the treasure of our national and spiritual culture in archaic times. They are transmitters of our political, social, and cultural values. Myths form the origins of many elements in epics. Although these elements have undergone a shift in meaning, they have survived to the present day through oral tradition. The position of oral culture and cultural transmitters; proverbs, idioms, epics, legends, mythical narratives, and tales that occurred in archaic periods played a decisive role in conveying them according to a certain pattern and order. While ensuring that it has survived to the present day, they have also prevented the products from deteriorating by coding in their own way. With this coding, they fulfilled an important function such as change, transformation, and transfer. Creation epics also have an important function of establishing a connection between the mythological past, the future, and tradition. In the study, based on the Altai Creation Epics, Yakut Creation Epics, Mongolian Creation Epic, Finno-Ugric Creation Epic, and Buddhist Creation Legends, the mythical origins of some proverbs and idioms have been tried to be given through archaic texts related to cosmogony and cosmology. Another issue is the creation of the first humans. God creates people and wants to find souls for them, but Erlik gives souls to people before that. Some of the issues mentioned in the epic variants are similar to the incident of Adam and Eve being thrown out of heaven, which is also encountered in heavenly religions. This situation is reflected in proverbs and idioms. When the texts are examined comparatively, they describe the creation of humanity and the universe. There are many mythical origins in these narratives, which are a beginning for human history. It has been tried to reveal that the positions given to snake, dog, woman, earth, and devil in proverbs are not coincidental by examining archaic texts and their variants. In this study, we tried to explain the reasons for some instinctive behaviors in animals. Why haven't some characteristics given to dogs and snakes been given to other animals? Based on the question; sources were scanned according to the formation of the earth and the sky, the duties given to animals, and their use in proverbs and idioms. Creation epics, which were formed thousands of years ago, spread orally by providing the source of some proverbs and idioms. Although the meanings change over time, their relationship with the source is clear. The universe of this study consists of the creation epics in Bahaeddin Ögel's work titled "Turkish Mythology I" and some proverbs in Ömer Asım Aksoy's "Proverbs and Idioms Dictionary I Proverbs Dictionary, Proverbs and Idioms Dictionary II Idioms Dictionary". There is no independent study on this subject. A study area has been created based on the contexts in these works. The characteristics of the snake, dog, woman, and devil in proverbs and idioms are in the form of punishment by God and emerged through variant studies of the creation epics. The study shows the place of creation epics in particular and epics in general in the oral culture of Turkish communities living in the Turkish cultural geography and the importance of cultural elements in the formation of epics. As a matter of fact, epics prove this situation in terms of the breadth of the subjects they cover.

Keywords: Myth, Epic, Proverb, Idiom, Verbal Transfer.

GİRİŞ

Atasözleri ve deyimler bir dilin anlamca zengin söz varlıklarıdır. Atasözü "uzun gözlem ve tecrübelerden sonra varılmış hükümleri hikmetli bir tarzda kısa olarak ifade eden eskilerden kalma söz, atalar sözü, eskiler sözü, mesel, darbimesel" şeklinde tanımlanmaktadır.¹ Bu tanımdan anlaşılacağı üzere atasözü, bir yaşanmışlığı bünyesinde bulunduran söyleniş güzel, özlü yargılardır.

İslamiyet öncesi Türk edebiyatında atasözü yerine *saw* sözcüğü kullanılmaktaydı. Daha sonra yaygın olarak ise *mesel* kelimesi kullanılmıştır. Mesel sözcüğünün sözlük anlamı şöyledir: "1.örnek, benzer, numûne. 2.dokunaklı ve mânâlı söz. 3.terbiye ve ahlâka faydalı, yararlı olan hikâye. Darb-ı mesel: atasözü". Tanımlamaya göre atasözü ve meselin kullanıldığı dönemler farklılık ihtiva etse de kelime anlamlarından hareketle birbirlerinin yerine kullanılabilirliği anlaşılmaktadır.²

Şinasi'nin *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye* adlı eserinde atasözü "Atasözleri, eskiden sav, mesel (çokluğu *emsâl*), darb-ı mesel (çokluğu *durûb-ı emsâl*), tabir diye adlandırılan konuşma dilinde ve manzum, mensur yazı dilinde yaşayan hikmet dolu, nasihat dolu eğitici, öğretici özelliklere sahip veciz sözlerdir" şeklinde tanımlamıştır.³ Şinasi'nin tanımlaması, biraz daha kapsamlı olarak atasözünün tanımından ziyade işlevini ve görevini içermektedir.

¹ D. Mehmet Doğan, *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, Pınar Yayınları, İstanbul 2008, s. 108.

² Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2013, s. 726.

³ İbrahim Şinasi, *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye*, haz. S. Beyzadeoğlu, Milli Eğitim, İstanbul 2003, s. 1. (Tanımlamalar dışında, eser sözlük formatında olduğu için atasözleri belirtilirken sayfa numarası verilmemiş, alfabetik sıra takip edilmiştir)

Atasözü ve deyim zaman zaman birbirinin yerine kullanılabilen iki terimdir. Lakin bu terimler farklı anlamları ifade etmesiyle birbirinden ayrılmaktadır. Atasözü gibi deyim de söyleyeni, zamanı ve kökeni belirsizlikler barındırmaktadır. Deyimin kelime anlamı ise şöyledir: “*Asıl manası dışında kullanılarak yeni bir anlam kazanan ve bir düşünceyi güçlü olarak ifade eden iki veya daha fazla kelimedenden oluşan kalıplaşmış söz, tâbir.*”⁴ Görüldüğü üzere deyimler, mecaz anlam ve düşünceyi güçlendirme yönüyle atasözünden ayrı bir anlam barındırmaktadır. Atasözü ile deyim bir diğer farklılığı ise deyim bir hareket ya da fiili temsil etmesinin yanında bir hüküm vermesidir. Aynı durum atasözünde söz konusu değildir, çünkü atasözü bir durumu tanımlar ve anlamlandırır.

Deyimlerin atasözlerinden ayrılığın Şinasi *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye* adlı eserinde “*Atasözlerinden ayrılan tek yönü tek özelliği deyimlerin hüküm ihtiva etmesidir*” şeklinde yer verilmektedir.⁵ Deyim, atasözünden ince bir çizgiyle ayrılmış olsa da bir olayın özünü vermesi itibariyle pek çok ortak noktası da vardır. Atasözü ve deyimler sözlü geleneğe bağlı olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Sözlü gelenekten sonra masallar, destanlar, halk hikâyeleri, efsaneler, mitler ve günümüzdeki eserlerle vb. aktarımı sağlanmıştır.

Destanlar, arkaik dönemlerdeki millî ve mânevi kültürümüzün hazinesidir. Siyasî, içtimâî ve kültürel değerlerimizin bir aktarıcısıdır. “*Türk edebiyatı destanlarla başlar. Destan, bir milletin eski zamanlarda başından geçen büyük hadiselerin halk dilinde edebî bir şekil almasıdır.*” Milli ve manevi kültürün aktarıcısı durumundadır.⁶

Türkler tarihi süreçte çeşitli kültür çevreleriyle temasta bulunmuşlardır. Tarih boyunca çeşitli nedenlerle, Sibiryâ’dan Asya’nın, Afrika’nın ve Avrupa’nın çeşitli bölgelerine doğru göç etmiş veya ettirmeye zorlanmışlardır. Bu göçler tek bir yöne ve bir defaya mahsus değil, aralıklarla çeşitli yönlerde doğru yapılmıştır. Geride kalanlar buldukları yerde çeşitli kültürlerle tanışarak ilişki kurmuşlardır. Bu ilişki kültürel temasın çok ötesinde, bağlandıkları yeni çevrenin bütün unsurlarını önemseme, kendinde olanlarla yorumlayarak birleştirme ve yeni bir form kazandırma şeklinde olmuştur. Gittikleri yerde Türkçe konuşmaya devam eden Türk kitleleriyle karşılaşmışlar ve Türkçe bu anlamda onları bizleştiren kültürel nitelikli tek unsur olmuştur. Ancak yeni oluşturdukları kültürel formlar, mekânda yakınlaşmayı sağlasa da kültürde farklılaşmayı doğurmuştur. Bu nedenle başka hiçbir milletin mitolojisini incelemek, Türk mitolojisini araştırmak kadar zor değildir.⁷

Bütün bu karışıklığa ve karmaşaya rağmen bizleri toplumsal ve kültürel değerlerimizin en eski kaynaklarına götürecek cevaplar mitlerde saklıdır. Bu bağlamda kültürel kodlarımızı çözümlmek için çağımızdaki toplumsal değerlerin birçoğunu mitik bir köke bağlamak doğru olacaktır. “*Mitler her milletin, milli tefekkürünün, milli psikolojisinin, kendine has özelliklerinin ilk kaynağı niteliğindedir. Geniş manada mitoloji, dünyayı algılama sistemi olup bu algılamayı modelleştiren dünya görüşüdür.*”⁸ Bilindiği üzere mit ve mitoloji bir nesnenin ya da varlığın kökeniyle ilgilenir. Atasözü ve deyimlerin de bütün varlıklar gibi mitsel bir kökeni vardır ve yeni bir form kazanırken mitolojik olgulardan beslenir.

Sözlü kültürün ve kültür aktarıcılarının konumu; atasözleri, deyimler, arkaik dönemlerde meydana gelmiş destanlar, efsaneler, mitik anlatılar ve masalları belli bir kalıp ve düzene göre aktarmada belirleyici bir rol üstlenmiştir. Bugün her ne kadar yazılı ve elektronik kültür ortamlarda sıkça yer alıyor olsalar da atasözleri kaynak ve yaygın kullanım alanı itibariyle birer sözlü kültür geleneği ürünüdür.⁹ Sözlü gelenek ve aktarım konusu, Walter J. Ong’un *Sözlü ve Yazılı Kültür Sözüün Teknolojileşmesi* adlı eserinde şu sözlerle aktarılmıştır. “*Birincil sözlü kültürlerde özenle incelenmiş bir düşünceyi koruyup anımsama sorununa geçerli çözüm, belleğe yardımcı olan, ağızdan çıkmaya hazır düşünce biçimleri kullanılmaktadır. Düşüncenin ritmik, dengeli tekrarları ya da antitezleriyle, kelimelerdeki ünsüz ve ünlü seslerin uyumuyla, sıfatlar ve başka kalıpsal ifadelerle akması, herkesin sık duyup hatırladığı, kolay hatırlanacak şekilde biçimlenmiş atasözlerinden oluşması ve belli izleklere yerleştirilmesi gerekir.*”¹⁰ Ong’un bu değerlendirmeleriyle birlikte bir süre sözlü gelenekte yaşamış olan bu tür kalıplaşmış unsurların bir yazıya geçirilme süreci vardır. Bu sürecin tarihsel başlangıcı ise Orhun Yazıtlarıyla başlamıştır. Orhun Yazıtlarında geçen “*Aç toksık kömez, tokaçsı kömez*” atasözü bugün [*Aç doyacağı düşünmez (sanmaz), tok acıkacağı düşünmez (sanmaz)*].¹¹ şekliyle değişime uğramış ve günümüzdeki hâlini almıştır. Gerek atasözlerinin gerekse deyimlerin her ulusun dilinde bulunmaları, insanların kendilerinden çok

⁴ Doğan, *age*, s. 377.

⁵ Şinasi, *age*, s. 1.

⁶ Hüseyin Nihal Atsız, *Türk Edebiyatı Tarih*, Ötüken, İstanbul 2020, s. 30.

⁷ L.P. Potapov, *Altay Şamanizmi*, çev. Metin Ergun, Kömen Yayınları, Konya, 2012, s. 3-4.

⁸ Fuzuli Bayat, *Mitolojiye Giriş*, Ötüken, İstanbul 2021, s. 11.

⁹ Mehmet Çevik, “Bir Atasözünün Tarih İçindeki Değişimleri Üzerine Tespit ve Değerlendirmeler”, *Türklük Biliminde Gür Bir Ses Prof. Dr. İsa Özkan’a Armağan*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2019, s. 342.

¹⁰ Walter J. Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür Sözüün Teknolojileşmesi*, çev. S. Banon Postacıoğlu, Mesit Yayınları, İstanbul 2012, s. 49.

¹¹ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Simurg Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 20.

ATASÖZÜ VE DEYİMLERİN YARATILIŞ DESTANLARINDAKİ MİTİK UZANTILARI

önce yaşamış kuşakların gözlemlerine, deneyimlerine ve düşüncelerine her dönemde ihtiyaç duyulmasının bir göstergesi niteliğindedir.¹²

Atasözü ve deyimlerin yazılı olarak aktarılma süreci, ilk yazılı edebiyat ürünümüz olan Orhun Yazıtlarına kadar dayanmaktadır. XI. yüzyılda yazılan *Dîvân-ı Lugatî 'l- Türk*'te üç yüze yakın atasözü vardır. Yine aynı yüzyılda yazılan *Kutadgu Bilig*'te ve XII. yüzyılda yazılan *Atebetü 'l- Hakâyık*'ta atasözleri yer almaktadır. XIII - XIV. yüzyıllarda Yunus Emre, Gülşehrî ve Âşık Paşa'nın eserlerinde atasözü ve deyimlere rastlamak mümkündür.¹³ Destandan halk hikâyeciliğine geçiş eseri olarak düşünülebilecek *Dede Korkut Kitabı*'nın mukaddimesindeki atasözlerinin de yazılı tarih açısından çok önemli bir yeri vardır: “*Ezelden yazılmasa kul başına bela gelmez. /Ecel vade irmeyince kimse ölmez. /Yad oğulu saklamağ ile oğul olmaz, büyüyen de salur gider*”¹⁴ Atasözlerinin seçkin ve anlamlı örneklerini bünyesinde bulundurması yönüyle *Dede Korkut Kitabı* eşsiz bir eserdir.

Sözlü kültür ürünlerindeki zamana ve ihtiyaca bağlı olarak gelişen değişim, dönüşüm ve aktarım atasözleri için de geçerlidir. Atasözlerinin farklı bir boyutu ise geçmişte, bilinmeyen bir zamanda, kim tarafından, neye dayanılarak söylendiği konusunun hep karanlık kalması ve değişiklik göstermesidir. Lakin bu belirsizliklere ve geçirdiği değişimlere rağmen hâlâ yaşayabilmektedir. Bu durumun arkasında çok güçlü bir sebebin olması gereklidir. Bu güçlü sebep yaratılış destanlarında aranmalıdır. Çünkü dünyada bulunan her unsurun bir kökeni ve ortaya çıkışının bir hikâyesi vardır. Atasözleri ve deyimlerin çıkış noktası ise mitik kökenlerdir. Atasözü ve deyimlerin yaratılış destanlarından hareketle arkaik dönemlere kadar uzanan mitsel bir arka planı vardır. Arkaik dönemdeki yaratılış destanlarında bulunan kalıntılar, bu düşüncelere sebep olmuştur. Bu çalışmada günümüzde kullanılan atasözleriyle deyimlerin, sözlük anlamı ve halkın yüklediği mânâdan hareketle yaratılış destanındaki mitik kökenlerinin tespiti yapılmıştır. Çalışma evrenini; Bahaeddin Ögel'in *Türk Mitolojisi I* adlı eserindeki yaratılış destanları ve Ömer Asım Aksoy'un “*Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I Atasözü Sözlüğü, Atasözü ve Deyimler Sözlüğü II Deyimler Sözlüğü*” adlı eserler oluşturmaktadır. Bu eserlerdeki bağlamlardan hareketle destanların oluşumunda kültürel unsurlar önem arz etmektedir. İçinde “mit”leri barındırması açısından Yaratılış destanları, edebi, sosyal, kültürel, dinî, siyasî, teknoloji vb. açılardan önemli bilgilere sahiptir.¹⁵ Bu çalışma Bahaeddin Ögel'in *Türk Mitolojisi I* adlı eserindeki Altay Yaratılış Destanları, Yakut Yaratılış Destanları, Moğol Yaratılış Destanları, Fin-Ugor Yaratılış Destanı ve Budist Yaratılış Efsaneleri incelenerek yapılmıştır.

1.Dünyanın Yaratılışı

“*Yer demir gök bakar.*”¹⁶ deyimine kaynaklık edecek mahiyette, Altay yaratılış destanında “*Yerin yer olduğunda, sularla kaplıydı her yer. /Ne gök vardı, ne de ay, ne güneş, ne de bir yer.*”¹⁷ ifadesi yer almaktadır. Gök, ak iyelerin; yer ise kara iyelerin yer aldığı dünyalardır. Bu anlatım kalıplarındaki yer ifadesiyle yeryüzü değil, ikili dünya algılayışındaki yer ve altı kastedilmektedir.¹⁸

Yine bu söylemlere benzer olarak *Orhun'un Doğuşu* olarak geçen “Üstte mavi gök, altta kara yer kılındığında ikisi arasında kişiöğlü (insan/erlik) yaratıldı.” ifadelerinin geçmesi, Altay Yaratılış Destanındaki varyantlarla benzerlik göstermektedir.¹⁹ Yani her iki durumda da yerde ve gökte hiçbir varlığın olmadığı, yokluğun hüküm sürdüğü bir zaman vardır. Uygur metinlerinde de gökyüzünün dokuz katlı olduğundan ve Çin metinlerinde yer aldığı gibi yeryüzünün dört köşeli olarak su üzerinde yüzdüğünden bahsedilmektedir.²⁰

“*Gökten ne yağdı da yer kabul etmedi. Gökten yere yağar, yerden göğe değil.*”²¹ Bu atasözleri de Radloff'un derlediği Altay Yaratılış Destanında yer alan Mandı-Şire ile Erlik arasında gökte meydana gelen savaştaki şu kısımdan hareketle söylenmiştir: Mandı-Şire, Erlik'i gökyüzünde buldu, oradaki düzenini bozdu ve dağıttı. Erlik kendisi kaçtı, oradaki malzemeleri ise gökten yere düştü. Yeryüzü dümdüzdü ve bu dökülenler ile dağlar, tepeler, çukurlar oluştu. Böylece yeryüzü bozuldu.²² Bu durumun altında yatan başka bir neden ise Tanrı'nın daima gökte olması ve bütün nimetlerin de kötülüklerin de gökten geleceğine dair inançlardır.

¹² Mehmet Çevik, “Anlamca Çelişen ve Olumsuz Yargı Bildiren Atasözleri”, *Folklor/Edebiyat*, C. 12, S 48, Ankara 2006, s. 434

¹³ Şinasi, *age*, s.1.

¹⁴ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı 1-2*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 73.

¹⁵ Rabia Gökçen Kayabaşı, “Altay Yaratılış Miti ile M. Necati Sepetçioğlu'nun Yaratılış Destanının Yüzeysel Yapı Unsurları Bakımından Karşılaştırılması”, *International Journal Of Eurasia Social Sciences*, 2016, C. 7, S. 22, s. 245.

¹⁶ Şinasi, *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye*.

¹⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar*, C. 1, TTK, Ankara 2003, s. 451.

¹⁸ Faruk Çolak, “Yerle İlgili Atasözü ve Deyimlerin Mitolojik Bağlantısı”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 2010, S.28, s. 179.

¹⁹ Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994, s. 87.

²⁰ Esin Emel, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kambalçı Yayınevi, İstanbul 1978, s.38

²¹ Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I Atasözü Sözlüğü*, İnkılap Kitapevi, İstanbul 1988. (Tanımlamalar dışında, eser sözlük formatında olduğu için atasözleri belirtilirken sayfa numarası verilmemiş, alfabetik sıra takip edilmiştir).

²² Ögel, *age*, s. 460.

2. Yılan

Tanrı, dalsız bir ağaç görür. Bu ağaçta dokuz dal oluşmasını emreder. Her daldan da insanoğlu oluşur. Erlik bir yerlerden gürültüler duyar ve çok meraklanır. En sonunda insanoğlunun yaşadığı yeri bulur ve görür ki Tanrı kendisine kullar yaratmıştır. Bunlardan birazını ister, Tanrı ise vermez. Daha sonra Erlik, insanların bir ağaç etrafında meyve yediklerini görmüştür. Lakin ağacın bazı dallarından meyve yemediklerini fark etmiştir. Bunun üzerine insanlara neden o dallardan meyve yemediklerini sormuş ve cevap olarak Tanrı'nın yasakladığı yanıtını almıştır. Ayrıca Tanrı bir iti ağacın dibine bekçi dikmiş ve sakın uyuma demiştir. Daha sonra yılanı ise şeytan gelirse onu sokmasını söylemiştir. Erlik bunun üzerine Törüngei adlı bir erkeği kandırmaya çalışsa da becerememiştir. Yılan ve köpek uyurken Erlik, Törüngei ikna etmeye çalışır. Bunu gören Erlik yılanın içine girmiş ve yasak meyveyi ilk olarak yılanı tattırır. Daha sonra yılanın dilinden Eci adlı kadına ve Törüngei'ye seslenerek onların da tatmalarını istemiştir. Ancak Törüngei tatmamıştır. Eci ise kanarak tatmış ve Törüngei'nin ağzına da sularından damlatmıştır. Tanrı; Erlik'e, Eci'ye, Törüngei'ye, köpeğe ve yılanı kızmıştır.²³

Yılanı çok kızan Tanrı, günümüzdeki yılanla ilgili atasözlerinin de çıkış noktasını oluşturacak şu sözleri söylemiştir: "Ey yılan, bundan sonra Şeytan'ın kendisi ol! İnsan düşmanın olsun, öldürsün canın alsın. Kötülük timsali ol, adın da öyle kalsın."²⁴ Yılanın bu şekilde lanetlenmesi onun şamanlar tarafından kullanılarak yer altındaki kötü ruhlarla ulaşmakta kullanılmıştır. Yılan, şeytanın temsilcisi olduğu için hep kötülüklerle anılır olmuştur.²⁵ Yılan, mitolojik görüşlerde yer ve su ile bağlantılıdır. Şaman davullarında da yeraltı dünyasıyla bağlantıyı sembolize eden şeytanî bir varlık olarak sembolize edilmektedir.²⁶ Nitekim Türk mitolojisinde yeraltı, kötü körmöslerin merkezi olarak kabul edilmektedir.²⁷

Radloff'un derlediği Altay Yaratılış Destanına göre, yılanla birlikte insanların başına dikilen başka bir hayvan köpektir. Ancak köpekle ilgili olarak derlenmiş olan bu metinde herhangi bir ceza yoktur. Yılanın birçok atasözü ve deyimde kötü olarak geçme sebebi binlerce yıl öncesinde oluşmuş bu destanda yer alan olaylardan kaynaklanmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, atasözlerindeki yılanı yapılan olumsuz yakıştırmalardır. Yapılan kötü yakıştırmalar başka sürüngenlere yapılmamıştır. Çünkü Tanrı tarafından lanetlenen yılanıdır. Günümüzde de bu durumu karşılayacak nitelikte atasözleri ve deyimler mevcuttur:

"Bana dokunmayan yılan bin yaşasın. /El eliyle yılan tutulur. (El eliyle yılan tut onu da yalan tut)./Acı (kötü) söz insanı (adamı) dinden çıkarır. (Tatlı söz yılanı ininden (deliğinden) çıkarır)./Yılan yumuşak diye el sunma./Yılanın başı küçükken ezilir./Yılanın sevmediği ot deliğinin ağzında biter./Yılan kendi eğriliğine bakmaz da 'devenin boynu eğri' der./Yılan ne kadar eğri gitse de deliğine doğru girer."²⁸ "Yılanı ağı veren./Yılan hikâyesi./Yılan kıyruğuna basmak./Yılanı sen tut gözüne ben bakayım./Yüzü soğuk (hayvan)."²⁹ "Uyuyan yılanın kıyruğuna basma./Uykü küçük ölümdür./Yılan yiyen hekim bulamaz./Yılan doğrulmayınca deliğine girmez."³⁰

3.Köpek

Köpekler, dünyada yaşam alanı geniş olan hayvanlardandır. Yaklaşık olarak 12.000 yıldır insanlarla yaşadığı tahmin edilmektedir. Evenk mitolojisinde aldığı cezalar yüzünden kılı ve pis olarak kalacağı inancı hakimdir. Başka bir inanca göre ise balçıktan yaratılmış insana henüz ruh verilmemişken Şeytan tükürür ve bu tükürük alınıp atılır. Bu atılan kısımdan ise köpek oluşmuştur. Bu duruma bağlı olarak köpek insanın toprağından ve Şeytanın tükürüğünden yaratılmıştır. Köpek, bu yaratılış sebebiyle insanlara yakın ve bağlı olurken tükürüklenmesiyle de lanetli kılınmıştır. Toprağı kazması ve toprakla ilgilenmesi de bu yaratılışta aranabilir. Şeytan'ın tükürüğünden oluştuğu için hep salyali, saldırgan olmuştur. Şeytan'ın tükürmesiyle atılan kısım insanın göbek bölgesine denk gelmektedir. Bu nedenle göb/köp kökünden türeyen göbek ve köpek sözcükleri etimolojik olarak da birbirine benzemektedir.³¹

Köpek, Radloff'un derlediği Altay Yaratılış Destanında yer almaktadır. Ancak burada sadece uyuduğundan bahsedilmektedir. Tanrı bu destanda köpeğe kızmış ancak onu lanetlememiştir. Diğer Altay Yaratılış Destanlarında insanın yaratılma aşamasında köpeğin Şeytan ile iş birliği yapmasından dolayı köpek lanetlenmiş ve insanların düşmanı olduğu Tanrı tarafından söylenmiştir. Kurt gibi köpeğinde Türk mitolojisinde yeri vardır.

²³ Ögel, *age*, s. 453-458.

²⁴ Ögel, *age*, s. 457.

²⁵ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000, s. 157-159.

²⁶ Celal Beydilli, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Yurt Kitap-Yayın, Ankara 2005, s. 616.

²⁷ Andrey Viktoroviç Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, çev. Zekeriya Karadavut-Jannet Meyermanova, Kömen Yayınları, Konya 2006, s. 30.

²⁸ Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I Atasözü Sözlüğü*.

²⁹ Ömer Asım Aksoy, *Atasözü ve Deyimler Sözlüğü II Deyimler Sözlüğü*, TTK, Ankara 1984.(Eser sözlük formatında olduğu için deyimler belirtilirken sayfa numarası verilmemiş, alfabetik sıra takip edilmiştir).

³⁰ Ögel, *age*, s. 460.

³¹ Şinasi, *Durub-ı Emsâl-i Osmaniye*.

³¹ Deniz Karakurt, *Türk Söylence Sözlüğü*, 1. Baskı, e-Kitap, Google Kitap Projesi, ISBN 978-605-5618-03-2, s. 198

ATASÖZÜ VE DEYİMLERİN YARATILIŞ DESTANLARINDAKİ MİTİK UZANTILARI

Köpek, kurt gibi önemli değildir. Altay Yaratılış Destanında Tanrı tarafından lanetlenmiş olması bu durumu ortaya çıkarabilir.³²

Bir Altay Türk Destanı'nda, Tanrı'nın insanoğlunu yarattıktan sonra, kadını da onun kaburga kemiğinden yarattığı daha sonra bunların ruhu olmadığı için onlara ruh bulmaya gider. Çünkü ruh yaşamsal bir güç, yaşam desteğidir. Bu durumun bu kadar güçlü olmasının nedeni ise yaratıcıdan gelen bir kut olmasına bağlıdır.³³ İnsanları korumak için başlarına tüysüz bir köpeği bırakır. Köpek, Erlik'i görünce havlamaya başlar. Erlik, köpeğe havlamaması karşılığında kendine tüy vereceğinden bahseder. Bunu duyan köpek susar. Erlik, köpeğe kendi pisliğinden atarak al "bunu ye" der. Köpek tüylenir. Erlik'te insanlara can verir. Bu olup biteni gören Tanrı ne yapacağını bilemez ve bir kurbağanın lafı üzerine insanoğlunu kendi başına bırakır.³⁴ Ülgen'in sarayına bekçi olarak konulan köpek Erlik'in sarayına girmesine izin verince Erlik de köpeğe kut ve açlık durmayacağı yönünde vaatlerde bulunur.³⁵ Yeraltı dünyasına yaptıkları yolculukta şamanlar köpekle karşılaşır. Zayıf olan şamanlar köpek kılığına girer ve bu kılıkta yer altı ruhlarına ulaşmaya çalışır. Bunun nedeni ise geçmişteki şeytan ve köpek işbirliği olabilir.³⁶ Altay Şamanizm'inde aşağıya yani yeraltı dünyasına yolculuk Şamanlara özgü bir ayin türü olup kainatin bu bölgesi, Erlik'in baş tanrı olduğu kötü ruhların bulunduğu bir yer olarak belirtilmektedir.³⁷

Altay'daki Kara-Orman Tatarlarının Efsanelerinde yer alan insanoğlunun yaratılmasındaki anlatımlar, diğer yaratılış metinlerindeki anlatımlarla benzerdir. Bu efsanelerde Tanrı yine insanoğlunu yaratır ve ruh bulmak için giderken de tüysüz köpeği insanı koruması için orada bırakır. Köpeğe eğer birisi gelirse havla der. Şeytan ise "köpeğe insanları bana verirsen sana altın tüyler veririm" de diyerek köpekle anlaşır. Şeytan, insanları alıp her tarafına tükürür ve Tanrı'nın geldiğini görünce hemen oradan uzaklaşır. Tanrı ne yaptıysa insanoğlunu tükürüklerden temizleyemez. Bunun üzerine insanoğlunun dışını içine getirir. İnsanın içi tükürükle dolu kalır. Köpeğe çok kızar, döver ve şu sözleri söyler: "Sen ey köpek! Sen hep böyle kötü kalacaksın. İnsanoğlu sana nasıl isterse öyle yapsın. Seni ister dövsün, isterse öldürsün. Sen, hep böyle köpek kal!"³⁸ Bu durum günümüzde köpeğe yüklenen kötü anlamlara kaynaklık etmektedir.

Yukarıda anlatılan yaratılış efsanesine benzer bir efsanede Fin-Ugor kavimlerinde görülmektedir. Tanrı, insanı yarattıktan sonra ruh bulmaya gider. Şeytan gelip köpeğe güzel bir kürk vereceğini söyler. Bunun üzerine köpek, Şeytan'ın insanın vücudunu tükürüklere boğmasına izin verir. Tanrı dönünce insanın içini dışına çevirir ve ruh verir. Buradaki önemli husus ise bütün Fin-Ugor kavimleri hastalıkların sebebini, hep insanın vücuduna sıvanıp da Tanrı'nın içe çevirdiği tükürükte bulurlar. Bu durum Türklerden Ruslara kadar yayılmıştır. Örneğin Somyedler, köpeğin tüyünün Şeytan'ın tükürmesiyle oluştuğuna inanmışlardır. Bu inanış, günümüzde köpek tüyünün sevilmemesinin nedenini izah etmektedir.³⁹

Moğol Yaratılış Destanı'nda köpeğin insanı Şeytan'a teslim etmesi vardır. Burada Türk yaratılış efsanesinden farklılığı insanın doğuştan tüylü olarak anlatılmasıdır. Şeytan, insana tükürdükten sonra Tanrı bu tüyleri, tükürüğü temizlemek için yolar. İnsan uyurken kolunu başının üstüne koyduğu için insanların hep saçlı olduğu inancı vardır. İnsanoğlunun saçları Şeytan'ın tükürüğüyle pislenmemiş olduğu için Tanrı, insanoğlunun saçlarını yolmamıştır. Çok eski geleneklere bakıldığında saçları muhafaza edebilmek için insanların kafa derileri yüzülerek alınıp mezara sahte saçlar konulmaktaydı. Çünkü Şeytan'ın tükürükleriyle pislenmeyen saçlar kutsal olarak kabul edilerek koruma ihtiyacı duyulmaktaydı.⁴⁰ Türk yaratılış destanında ise yasak meyveyi yedikten sonra insanların tüyleri dökülmüştür. Bu destanda da tüyler Tanrı tarafından yolunmuştur. Burdan hareketle ilk insanların tüyleri vardır. Köpeğe ise tüy hep Şeytan tarafından verilmektedir. Tanrı, Moğol Yaratılış Destanında köpeği şu şekilde lanetlemiştir: "Açlıktan hep kıvrın, olmaz mı? Kemik kemirmek de tek kısmetin olsun! İnsanların artıklarından ve dayaklarından kurtulma."⁴¹ Buradaki lanetlemeler köpeklerdeki kötü özelliklerin kaynağını oluşturmaktadır. Ayrıca lanetlemeler günümüzde köpeğin sorumluluklarını ve beslenme şeklini de açıklamaktadır. Günümüzde toplum tarafından köpeğe yüklenen olumsuzluklar neden bir tilkiye ya da bir aslana yüklenmemiştir? Çünkü buradaki metinlerde Tanrı tarafından yapılan lanetlemeler sözlü kültür ile asırlarca köpekler üzerinden aktarılmıştır. Türk kültürlü halklarda veya Türk kültür coğrafyasının inancında köpek konusu gerektiği kadar incelenip açıklık kazandırılmamıştır.⁴² İnsanların artıklarından beslenmesiyle lanetlenen köpek, Hakaslardaki bir düğün geleneğinde de görülmektedir. Düğünlerde lapa hâlindeki bir yiyecek olan "poça patku" kaplı yedi tahta gelin eteğinin yedi ucuna konur. Köpek çağırılır ve "pala arıgu" (çocuk dışkısı) denerek

³² Jean Paul Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, çev. Musa Yaşar Sağlam, Bilge Su, Ankara 2011, s. 87.

³³ Jean Paul Roux, *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm*, çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999, s. 144.

³⁴ Ögel, *age*, s. 465.

³⁵ Yaşar Kalafat, *Altaylardan Anadolu'ya İnanç Göçü*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012, s. 63.

³⁶ Çoruhlu, *age*, s. 154.

³⁷ Potapov, *age*, s. 178.

³⁸ Ögel, *age*, s. 465.

³⁹ Ögel, *age*, s. 491.

⁴⁰ Roux, *age*, s.128.

⁴¹ Ögel, *age*, s. 492.

⁴² Kalafat, *age*, s. 222.

köpeğe yedirilir. Hakaslarda köpek ile ilgili atasözlerde vardır. “*Algan hatuna izenme, azıraan adayga izenis. (Aldığın eşine güvenme, beslediğin köpeğe güven)/ Çabal kızinden çörgençe caksı adaynan çör. (Kötü insanla yola çıkacağına iyi köpekle yola çık)*”⁴³ Bu atasözleri ve lanetlemelerin günümüzdeki atasözleri ve deyimlerle bağlantısı vardır:

“*Ak köpeğin (itin) pamuk pazarına (pamuğa, pamukçuya) zararı vardır./İt derisinden post olmaz./İti an (deydiği yanına koy) taşı eline al./İt yal yediği kapıyı bekler./Kısmetsiz köpek sabaha karşı uyuya kalır./Köpeğin duası kabul olsaydı gökten kemik yağardı./Köpeğe gem vurma kendisini at sanır./Köpeğe dalaşmadan çalıtı dolaşmak yeğdir./Kurban etiyle (kemigiyle) köpek tavlannmaz./Sokma akıl sekiz adım gider. Adamın alacası içine hayvanın alacası dışına.*”⁴⁴ “*İtin ayağını taştan mı esirgiyorsun./İte atsan yemez./İtin götüne (kıçına) sokmak/İt izi at izine karıştı./Köpeğe hoş, kediye pist dememek./Köpeğin ağzına kemik atmak./Tüyü bozuk./Tüyü düzmek./İti an çomağı hazırla.*”⁴⁵ “*Ak köpek kara köpek ikisi de köpektir./Avcı köpeği gibi yerler onmaz./Köpeğe tulum peyniri inanılmaz./Köpeği döğmeli amma sâhibinden utanmalı./Köpeği öldürüne sürütürler./Köpek artığını arslan yemez./Köpek gibi adamın yüzüne atılır./Köpek köyü için değil kendi için havlar./Yağ yiyen köpek tüyünden belli olur.*”⁴⁶

4.Şeytan

Göze görünmeyen demonik varlıklardan olan Şeytan, Türk düşüncesine göre evliyalar ve kutsalların olmadığı yere çirkinlik, kötülük ve şer ruhu getiren bir varlık olarak bilinmektedir.⁴⁷ Şeytan, yaratılış mitlerinde hep Tanrı ile bir mücadele ve kıskançlık göstermektedir. Şeytan’ın yaptıklarından dolayı cezalandırılması ise sadece Radloff’un derlediği yaratılış destanında ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Atasözü ve deyimlerin çoğunluğunda Şeytan kötü olarak anılmaktadır. Bu kötü özelliğinin altında Tanrı ile ilgili kötü düşünceleri ve insanoğlunu sürekli günah işleterek dünyaya sürdürmesi yatmaktadır. İlk olarak Tanrı’dan ağzında toprak saklaması, toprağın ağzında büyümesi ve o toprağı yeryüzüne tükürüp yeryüzünü bozması vardır. Daha sonra insanoğlunu yoldan çıkararak yasak meyveyi yedirep, insanoğlunun cezalandırılmasına sebep olan olay vardır. Bunun üzerine Tanrı, Şeytan’a şöyle demiş: “*Bir kat var sana göre, üç kat yerin dibinde. /Ne ay var, ne de güneş, karanlıklar içinde./Seni gökten aşağı, sürüp indireceğim!/Seni yerin altında, tutup sindireceğim.*”⁴⁸

Ancak Şeytan huyundan vazgeçmemiştir. Tanrı’dan af dilemiş ve affedildikten sonra yine kötülükten vazgeçmemiştir. Şeytan, diğer yaratılış destanlarında ise insanoğluna Tanrı ile ruh verme yarışına girdiği görülür. Tanrı son olarak Şeytan ile ilgili insanoğluna Radloff’un derlemesinde şöyle öğüt vermiştir: “*Şeytanı senden uzak, irak yerlere sürdüm, /Insanoğlu bunu bil! Mutluluk olsun diye! /Şeytan gelirse sana, yemek istemek için, /Korkma, ver kendi aşın, iyilik olsun diye! /Eğer gelirse Şeytan, sana aş vermek için /Bil yapıyor bu işi, kötülük olsun diye! /Şeytan aş veriyorsa, düşün bu veriş niçin? /Arzuluyor, bil seni, ulusum olsun diye.*”⁴⁹

Yaratılış mitlerinin en öncelikli problemlerinden olan “ilk suç” ve “ilk ceza” kişiöğlunun mutlak bir “düzen” (kozmos) tesis etme ve bu “düzen”e tabi olma dürtü ya da arzusunu ortaya koyma düşüncesinden kaynaklanmaktadır.⁵⁰ Bu düşünce zamanla Şeytan gibi suçlu varlıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Şeytan’ın insanı yoldan çıkarması, Tanrı’ya karşı hilede bulunması, insanoğluna zarar vermesi ve kurnazlığı gibi hususlardaki öğütler yine bu metinlerde yer almaktadır. Günümüzdeki şeytanla ilgili atasözü ve deyimlerde de bu öğütlere benzer durumları görmek mümkündür:

“*Huy canın altındadır./Şeytanın dostluğu darağacına kadardır./Şeytan adamı kandırır ama suyunu ısıtmaz./Şeytanla kabak ekenin kabak başına patlar./Şeytanla buğday eken samanını alır./Tereciye tere satılmaz./Yerin Kulağı vardır.*”⁵¹ “*Lokma ağzında büyümek./Şeytana uymak./Şeytan diyor ki./Şeytan dürtmek./Şeytan elini çekmiş./Şeytan görsün yüzünü./Şeytanın bacağı kırılmak./Şeytanın yattığı yeri bilmek./Şeytan kulağına kurşun./Yüzünde Şeytan tüyü var.*”⁵² “*Ne şeytani gör ne lehavle çek./Tamahkâr olmasa müflis açlığından ölür.*”⁵³

5.Kadın (Eci) ve Erkek (Törüngei)

Kadının ve erkeğin en ayrıntılı olarak yer aldığı yaratılış miti, Radloff’un derlediği varyanttır. Her ikisinde hikâyesi Şeytan tarafından kandırılmasıyla başlamıştır. Öyle ki Şeytan’ın hilesinden köpek ve yılan da payını almıştır. Tanrı, insanoğluna iradesine sahip çıkamadığı için çok hiddetlenmiştir. Özellikle ilk olarak yasak meyveyi yiyen kadına çok sinirlenmiştir. Kadının yasak meyveyi yemesiyle gelişen olay örgüsü şu şekildedir: Tanrı, dalsız bir ağacın dallarının oluşmasını emrettikten sonra bu dallarda insanoğlunu yaratmıştır. Erlik,

⁴³ İbrahim Dilek, *Türk Mitoloji Sözlüğü*, TDK, Ankara 2021, s. 30-31.

⁴⁴ Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I Atasözü Sözlüğü*.

⁴⁵ Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II Deyimler Sözlüğü*.

⁴⁶ Şinasi, *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye*.

⁴⁷ Beydilli, *age*, s. 528.

⁴⁸ Ögel, *age*, s. 458.

⁴⁹ Ögel, *age*, s. 463.

⁵⁰ Mehmet Aça, “Yaratılış Mitleri, Şamanizm ve Tasavvuf Bağlamında Düşüş, Mahrumiyet ve Hapis”, *Millî Folklor*, S. 62, Ankara 2004, s. 15-16.

⁵¹ Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I Atasözü Sözlüğü*.

⁵² Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I Deyimler Sözlüğü*.

⁵³ Şinasi, *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye*.

ATASÖZÜ VE DEYİMLERİN YARATILIŞ DESTANLARINDAKİ MİTİK UZANTILARI

Tanrı'yı kıskanmıştır. Erlik bu insanlardan birazını istemiş ve Tanrı da vermemiştir. Daha sonra Erlik, insanların bir ağaç etrafında meyve yediklerini görmüş ancak ağacın bazı dallarından meyve yemediklerini fark etmiştir. Erlik, bunun üzerine insanlara neden diğer meyvelerden yemediklerini sormuştur. Cevap olarak Tanrı'nın yasakladığı yanıtını almıştır. Ayrıca Tanrı bir iti ağacın dibine bekçi dikmiş ve sakın uyuma demiştir. Daha sonra yılan ise şeytan gelirse onu sok demiştir. Erlik, bunun üzerine Törüngai adlı bir erkeği kandırmaya çalışmış ancak becerememiştir. Törüngai ikna etmeye çalışırken yılan ve köpek uyumaktadırlar. Erlik, yılanın içine girmiş ve yasak meyveyi ilk olarak yılanı tattırır. Yılanın dilinden Eci adlı kadına ve Törüngai'ye seslenerek onların da tatmalarını istemiştir. Ancak Törüngai tatmamış Eci ise kanarak tatmış ve Törüngai'nin ağızına da sularından sürmüştür. Tanrı, bunun üzerine Eci ve Törüngai'ye kızmıştır.⁵⁴ Tanrı, kadına ve erkeğe şu şekilde seslenmiştir:

"Vefasızlık örneği, ey Eci adlı kadın! /Şeytan sözüne kandın, onun aşına bandın! /Benim yeme dediğim, meyveyi alıp yedin! /Üstelik eşine de, al da bunu ye dedin!!/Bundan sonra çocuğu, hep kadınlar doğuracak, /Tanrı erkeğe dönüp, ona da şöyle demiş: /Sende kadına uydun, tuttu Şeytan sözünü, /Şeytan aşımı yiyip, kaybetti sen özünü! /Benimkini tutmadın, Şeytan sözünü tuttu, /Bana kulluk etmeyen, ışıqla dolamaz /Benim sözümünden çıkan, rahmetimi bulamaz! /Senin yerin ben değil, karanlık yerler olsun, /Kalbin aydınlık değil karanlıklarla dolsun!"⁵⁵

Yılan, köpek ve şeytandaki lanetlemelerin benzeri kadın ve erkek içinde yapılmıştır. Bu durumu doğrular nitelikteki atasözü ve deyimler sayıca çokluk göstermektedir:

"Arsızın yüzüne tükürmüşler "yağmur yağıyor" demiş. /Doğuran avrat Azrail'i yenmiş./Erkeğin şeytanı kadın (karı). (kadın, erkeğin şeytanıdır)./İnsanın alacası içine, hayvanın alacası dışına./İnsan, insanın şeytanıdır./İnsan yedisinde neyse yetmişinde de odur./Kadının fendi erkeği yendi./Kadın kocasını isterse vezir, isterse rezil eder./Kadının (cahilin) sofusu, şeytanın maskarasıdır./Kadının şamdanı altın olsa mumu diyecek erkektir./Sokma akıl sekiz adım gider./Tatlı tatlı yemenin acı acı geçirmesi olur./Tatsız aşıya tuz neylesin, akılsız başa söz neylesin."⁵⁶ "Dallanıp budaklanmak./Gafil avlanmak./Gaflet basmak./İçi kararmak./Yerden yere çalmak./Yere batmak./Yere sermek./Yere bakan yürek yakan./Yerden alıp gökte yemek./Yerin dibine geçmek (yere batmak), (yer yarılma içine gireceği gelmek)./Yüzünde şeytan tüyü var."⁵⁷ "Erkeğin nefsi birdir; kadınıki dokuzdur./Kadın kısmının saçı uzun olur, akıllı kısadır./Kötü komşunun yedi mahalleye zararı vardır./Kul azmayınca belasını bulmaz./Ne istersen Allah'tan iste kulundan isteme./Tamahkâr olmasa müflis aç kalır./Tamahkâr varken müflis aç kalmaz./Ulu sözü dinlemeyen uluya kalır./Yerdeki yüze sürülmez./Yerin kulağı vardır."⁵⁸

Görüldüğü üzere kadın ve erkeklere toplum tarafından yüklenen özelliklerin birçoğunun kaynağı arkaik dönemlerdeki yaratılış destanlarıdır. Yaratılış destanlarında ortaya konulan, dünyanın yaratılışı da dâhil olmak üzere her alanda "erkek-kadın" birlikteliğinin olması gerektiği düşüncesi⁵⁹ hâkimdir. Bu kaniya, yaratılış destanındaki anlatmaların günümüzdeki atasözleri ve deyimlere kaynaklık edecek nitelikte olmasından varılmıştır.

SONUÇ

Dünyadaki hemen hemen bütün Türklük bilimi çevrelerinde zaman, mekân ve algıda yanılışmalara bağlı olarak karışıklıklar söz konusudur. Bütün bu karışıklığa ve katmanlaşmaya rağmen çalışmada Altay Yaratılış Destanları, Yakut Yaratılış Destanları, Moğol Yaratılış Destanı, Fin-Ugor Yaratılış Destanı ve Budist Yaratılış Efsaneleri üzerinden köke doğru inilmeye çalışılmıştır. Arkaik metinlerde yer alan yerin, göğün, dağların ve engebelerin yaratılışı gibi durumların kültürümüzün taşıyıcısı atasözlerine nasıl kaynaklık ettiği üzerinde durularak mitolojik geçmişle gelecek arasında bağlantı kurulmuştur. Günümüz atasözleri ve deyimlerinde yılan, köpeğe, kadına, yere ve şeytana atfedilen özelliklerin bir tesadüf olmadığı görülmüştür. Bu durumun rastlantısal olmadığı arkaik metinler ve varyantlar incelenerek kanıtlanmıştır.

Bu çalışmada ayrıntılı olarak incelenen yerin, dağların ve engebelerin oluşumu, Radloff'un derlediği yaratılış destanına göre, Şeytan'ın aç gözlülüğü üzerinedir. Bu durum ise sözlü gelenek sayesinde nesilden nesle aktarılacak atasözleri ve deyimlerde yerini bulmuştur. Nitekim günümüz atasözleri ve deyimlerinde yılan, sürekli kötü olarak konumlandırılmıştır. Bunun ilk nedeni, yılanın yaratılış destanlarında insanoğlunu Şeytan'la birlikte aldatmasıdır. İkinci nedeni ise Tanrı tarafından cezalandırılmasıdır. Atasözlerinde ve deyimlerde yılan gibi kötü konumlandırılan bir diğer hayvan da köpektir. Bir tüy uğruna insanların bedenlerini Şeytan'a teslim etmesi sebebiyle yaratılış destanlarında Tanrı tarafından lanetlenen köpek genellikle atasözleri ve deyimlerde kötü

⁵⁴Ögel, *age*, s. 453-458.

⁵⁵Ögel, *age*, s. 457.

⁵⁶Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I Atasözü Sözlüğü*.

⁵⁷Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II Deyimler Sözlüğü*.

⁵⁸Şinasi, *Durub-ı Emsâl-i Osmanîye*.

⁵⁹Ali Yakıcı, "İslamiyet Öncesi Türk Destanlarının Bilim ve Kültür Hayatına Etkisi Üzerine Bazı Düşünceler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'a Armağan*, 2003, S. 13, s. 414.

RABİA GÖKÇEN KAYABAŞI-ÖMER ÇİNİ

olarak anılmıştır. Yaratılış destanlarında yer alan Şeytan (Erlık) ise nankörlük, kıskançlık, hilekârlık yapması ve insanları baştan çıkarması gibi nedenlerden dolayı Tanrı'nın gazabına uğramıştır. Sözlü gelenek sayesinde günümüz atasözleri ve deyimlerinde de yerini kötü olarak korumuştur. Yaratılış destanlarındaki kadın ve erkekte yasağı ilk çiğneyen kadındır. Erkeği de bu yasağı çiğnemeye kadın zorlamıştır. Bu açıdan günümüzdeki birçok atasözü ve deyimde kadının bu günahkarlığı kaynak olmuştur.

Sonuç olarak, yaratılış destanları mitik yapıları itibarıyla atasözü ve deyimlerin birer uzantısı hâlinindedir. Bu benzerlikler atasözü ve deyimlere köken teşkil etmektedir. Canlı ve cansız varlıklar arasında olduğuna inanılan, halk sözlü kültüründe yaşamını sürdüren bir takım inançların kökleri, İslamiyet öncesindeki halk inanmalarında saklıdır. İncelemeye alınan yaratılış metinlerinden hareketle toplumsal ve dinsel birçok konunun temelini yaratılış destanlarına dayandırmak mümkündür. Çalışma özelinde destanlarda, atasözlerinde, deyimlerde gelişen köken arayışı, değişim, dönüşüm ve aktarım gelecekte yapılacak çalışmalara toplumsal konular açısından örnek teşkil edecek mahiyettedir.

KAYNAKÇA

AÇA, Mehmet, “Yaratılış Mitleri, Şamanizm ve Tasavvuf Bağlamında Düşüş, Mahrumiyet ve Hapis”, *Milli Folklor*, S. 62, Ankara 2004, s. 8-16.

AKSOY, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I Atasözü Sözlüğü*, İnkılap Kitapevi, İstanbul 1988.

AKSOY, Ömer Asım, *Atasözü ve Deyimler Sözlüğü II Deyimler Sözlüğü*, TTK, Ankara 1984.

ANOHİN, Andrey Viktoroviç, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, çev. Zekeriya Karadavut-Jannet Meyermanova, Kömen Yayınları, Konya 2006.

ATSIZ, Hüseyin Nihal, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken, İstanbul 2020.

BAYAT, Fuzuli, *Mitolojiye Giriş*, Ötüken, İstanbul 2021.

BEYDİLLİ, Celal, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Yurt Kitap-Yayın, Ankara 2005.

ÇEVİK, Mehmet, “Anlamca Çelişen ve Olumsuz Yargı Bildiren Atasözleri”, *Folklor/Edebiyat*, C.12, S.48, Ankara 2006, s.433-444.

ÇEVİK, Mehmet, “Bir Atasözünün Tarih İçindeki Değişimleri Üzerine Tespit ve Değerlendirmeler”, *Türklük Biliminde Gür Bir Ses Prof. Dr. İsa Özkan'a Armağan*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2019, s.341-350.

ÇOLAK, Faruk, “Yerle İlgili Atasözü ve Deyimlerin Mitolojik Bağlantısı”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S.28 2010, s. 171-181.

ÇORUHLU, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2013.

DİLEK, İbrahim, *Türk Mitoloji Sözlüğü*, TDK, Ankara 2021.

DOĞAN, D. Mehmet, *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, Pınar Yayınları, İstanbul 2008.

ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı 1-2*, TDK, Ankara 2016.

ESİN, Emel, *Türk Mitolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1978.

KALAFAT, Yaşar, *Altaylardan Anadolu'ya İnanç Göçü*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012.

KARAKURT, Deniz, *Türk Söylence Sözlüğü*, 1. Baskı, e-Kitap, Google Kitap Projesi, ISBN 978-605-5618-03-2.

KAYABAŞI, Rabia Gökçen, “Altay Yaratılış Miti ile M. Necati Sepetçioğlu'nun Yaratılış Destanının Yüzeysel Yapı Unsurları Bakımından Karşılaştırılması”, *International Journal Of Eurasia Social Sciences*, 2016, C.7, S. 22, s. 229-248.

POTAPOV, L. P., *Altay Şamanizmi*, çev. Metin Ergun, Kömen Yayınları, Konya, 2012.

ONG, Walter J., *Sözlü ve Yazılı Kültür Sözlükünün Teknolojileşmesi*, çev. S. Banon Postacıoğlu, Mesit Yayınları, İstanbul 2012.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar*, C. 1, TTK, Ankara 2003.

ROUX, J. Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994.

ATASÖZÜ VE DEYİMLERİN YARATILIŞ DESTANLARINDAKİ MİTİK UZANTILARI

ROUX, J. Paul, *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm*, çev. Aykut Kazancıgil, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 1999.

ROUX, J. Paul, *Eski Türk Mitolojisi*, çev. Musa Yaşar Sağlam, Bilge Su, Ankara 2011.

ŞİNASI, İbrahim, *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye*, haz. S. Beyzadeoğlu, Milli Eğitim, İstanbul 2003.

TEKİN, Talat, *Orhon yazıtları*, Simurg Yayıncılık, İstanbul 1995.

YAKICI, Ali, “İslamiyet Öncesi Türk Destanlarının Bilim ve Kültür Hayatına Etkisi Üzerine Bazı Düşünceler”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun’a Armağan*, 2003, S. 13, s. 411-420.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>